

ישראל רוזנצווייג

התלונה על הקאפיטאליזם או "והיה העקוב למישור"

[...] בחלק ניכר של יצירתו של עגנון, חיפוש השלימות הרוחנית הוא מוטיב קבוע, והמוטיב מתגלגל והולך, פושט צורה ולובש צורה עם חליפות הזמנים והימים.

אך בצד הבעיה הרוחנית הזאת מתבלט בהכרח אצל סופר-אמן כעגנון גם המקור החברתי של יצירתו, אף-על-פי שדרך-עיבודו של מקור זה גם הוא רוחני וסמלי הנהו. "והיה העקוב למישור" מגלה לנו את השורש החברתי ליצירתו של עגנון. סיפור זה הוא תלונה מרה על תוצאות תקופת הקאפיטאליזם ברחוב היהודי. ושוב – בלשון חסידית, בשפה אנאכרונית, שמעבר לזמן, מספר עגנון את הטראגדיה של האדם היורד, המנושל מעמדותיו, המטולטל ממקום למקום, המאבד את ממונו, את שמו, את משפחתו, ורואה את מצבת-מותו בחייו. עגנון הוא לא בלבד המשורר של קושי הצמיחה של תרבות העבר אל ההווה והעתיד – אלא גם של קושי הצמיחה הכלכלית והחברתית של המעמד הבינוני, רוב בניינו ומניינו של העם היהודי, אל ההווה והעתיד. לא בלבד על תמוטת הגולה אלא גם על תמוטת מעמדו, המעמד הבורגני הזעיר, מקונן הסופר.

אין תימה, שספר קטן זה זכה להד רב סמוך להופעתו, ואחר-כך – לתרגום בכמה שפות. מנשה חיים הכהן מילידי ק"ק יזלוביץ, שישב "זה לא רבות בשנים" בעיר בוצץ יע"א, היה התגלמותו של האדם בן שכבת-הביניים בכל אתר ואתר בימים ההם, האדם המאבד צלמו, האדם שירד מנכסיו. בתמימות של סיפורי-עם פותח עגנון את הסיפור ומסביר את תוכנו: "יתאונן על פגעי-הזמן, כי יפול האדם למדחפות ויהבילהו נגעי העולם...". המחבר מעבירנו לסוף המאה הי"ח, או לראשית המאה הי"ט, כאשר כבר "ניטל כוח החרם מטעם הקיר"ה" וזכות "החזקה" נתערערה, ובאה עת התחרות הגדולה. אך כל התוכן הוא בן-זמנו של הסופר, וכן גם רוחו. זוהי הטראגדיה של היורד, שאינו רוצה לקבל עליו את גור-

דינו, הקובל על התהליך ההיסטורי ההכרחי ואינו רוצה להשתלב בתהליך זה ולראות את מגמת התפתחותו – זו גם הטראגדיה של כתבי-עגנון הצעירים.

”בקיצור” – מתאר הסיפור את הלך-נפשם של גיבוריו, מנשה חיים וקריינדיל טשארני אשתו – ”המה כשלו ונפלו וירדו פלאים, עד כי גאו מי המבוכה ולא ידעו מה לעשות. ויאמר מנשה חיים אל קריינדיל טשארני אשתו הבה ואחישה לנו מפלט מעט בעבודת המלמדות. להיות שדכן לא היה יכול כי לא ידע מנשה חיים להפיה כזבים, ולעשות במלאכות, ידיו לא ניסו באלה. ואפילו העוסק במלאכה מה שכרו? הן מיגיע כפיים, אולי תרוויח מים לנטילת ידיים. – – – ולפי שרוצה אשה בקב וחנות מתשעה קבין ומלמדות לא הלכה אחרי עצת אישה ולא היתה דעתה נוחה כל עיקר שיהא מנשה חיים בעלה מלמד, ומיד סכסכה עצתו ובלבלה מחשבתו ונכנסה לתוך דבריו ואמרה מיום שברא הקדוש ברוך הוא את עולמו לא מצינו מלמד חוזר לפרקמטיא, – – – ותמאן האשה קריינדיל טשארני לשמוע בקול מנשה חיים.” (”והיה העקוב למישור”, ’אלו ואלו’, עמ’ עד-עה).

האשה מופיעה כאן כגורם המעכב את ירידתו של הבעל ממעמדו. מאמצים רבים מתאמצת קריינדיל טשארני, לאחר שיחה זו, להחזיר לה את מעמדה הקודם, אך כולם נכשלים בזה אחר זה, וגם אז אין היא נכנעת ומציעה לבעלה שייצא לקבץ נדבות. מצויד בכתב-המלצה יוצא מנשה חיים להציל במעשה נואש זה את כבודו המעמדי. שאיפה זו היא שדוחפתו ממדחפה למדחפה. ההצלחה אינה מרבה להאיר לו פנים. בסוף מסע קבצנותו הוא מצליח לרכוש לו מעט כסף, במחיר כתב-ההמלצה שהוא מוכר לקבצן מקצועי, המוכשר לעשות שימוש יעיל יותר בתעודה זו. אך אין הוא מרגיש, שבאותו רגע מכר את שמו, את צלם האדם שבו. מכאן ואילך אסון רודף אסון. הרפתקה זו דוחפתו להרפתקה חדשה. הוא מנסה מזלו ביריד, שמא יגדיל את הונו על-ידי ”מציאה”. מציאה אינו מוצא, אך תאוות-האכילה מביאתו לפונדק, ושם הוא מאבד את כספו, לאחר שאבד לו שמו. כאשר הוא מתחיל את מסע חזרתו לעירו, הוא חסר-כל יותר מבצאתו למסעו. אך עדיין לא נשלמו הרפתקאותיו ואסונותיו של היורד. הקבצן המקצועי מת באחת הדרכים. כתב-ההמלצה של מנשה חיים מקנה לו את שמו. שמו של מנשה חיים מת עם מות הקבצן. הידיעה על מות שמו משחררת את קריינדיל טשארני מפחד העגיונות. היא היתרה לנישואין חדשים. כאשר מנשה חיים חוזר אל עירו, הוא מוצא את אשתו חוגגת את הולדת בנה הראשון מבעלה החדש. מנשה חיים חוזר כלעומת שבא בלי להתודע אל אשתו. כל הדרכים לחזור למעמדו הקודם נסגרו בפניו, ממש כמו ששר לו הזמר הנווד ביריד:

– – – שבתי לאחר מותי
ובביתי נעולה הדלת

שבתי אל עולם התווה
ובעדי סגורה כל דלת – – –
(’אלו ואלו’, עמ’ צט)

הוא לא חי ולא מת. הוא מת חי. וכשאחר-כך מגיע מנשה חיים בנדודיו לבית-הקברות ומוצא את מצבתו – הוא ממש נודד בין החיים והמתים. רק דרך אחת נשארה פתוחה – הדרך אל המוות.
כך מת המעמד הבינוני המתרושש, שאינו יודע למצוא את פשר ירידתו ואינו יודע לחפש לו מוצא.

בין שני מאמרי-דרוש משבץ עגנון את הסיפור. הוא פותח במוטו לפרק א': ”והחכם עליו השלום אמר הון מהבל ימעט וגו', להורות ולהודיע כמה וכמה חלוש וגרוע הממון שאין לו ממשות של כלום. אמר שההון מטבעו ומעניינו הוא שמהבל ומסבה קלה יגרע יתמעט ויאבד. כי לא יצטרכו סבות חזקות להאבידו, יען מרוב חולשתו ופחיתותו לאיזו סבה קטנה או קלה הבלתי נחשבת לכלום, כאילו הוא הבל, ילך לטמיון ויתבטל במעוטו. באופן שכשנראה עשיר שירד מנכסיו ואבד ממונו אין לנו לתמוה ולחקור היאך נתמעט ולהרהר אחר מדותיו כי ממדתו וטבעו להתמעט מדבר נקל” (ההטעמות שלנו: ’אלו ואלו’, עמ’ סא). ומסיים במוטו של פרק אחרון: ”...אשרי אדם שפגעו בו יסורים ולא קרא תגר אחר מדת הדין” (שם, עמ' קכא). בין שני דר׳שים אלה סגר עגנון את שורש האשליה הדתית בתקופת הקאפיטאליזם.

על שורש זה דיבר לנין, כאשר ראה חובה לעצמו להזהיר בשנת 1909 את תנועת הפועלים מהליכת שולל אחר הנטיות הדתיות: ”הפחד מפני הכוח העיוור של הקאפיטאל, שהוא עיוור, משום שאין ההמונים יכולים לראותו מראש, שהוא מאיים על הפרולטארי ובעל-הבית הקטן בכל צעד להביא עליו וגם מביא עליו 'פתע פתאום', 'באופן לא צפוי', 'בדרך מקרה' חורבן, אבדן, התרוששות, ירידה לקבצנות, לזנות, למות-רעב – הנה השורש של הדת בימינו...” (לנין, כתבים, כרך 15, עמ' 374–375). שואת ההתרוששות וצידוק-הדין, חוסר-האונים מפני הכוחות ”המקריים” של הקאפיטאליזם וחוסר-המוצא ירדו כרוכים לבני-הדור. העברת ייסורי הקאפיטאליזם אל הנצח, תליית הקולר בגורל האנושי, הוצאת התנאים הזמניים מעבר לתחומי-הזמן – זוהי ההתחמקות ממצאת פתרון ממשי לייסורי ההמונים, זהו השורש לאותה ”רליגיוזיות פנימית בלתי-המונית”, ששבתה את לבה של האינטליגנציה העברית מצד אחד ולפתרון האנארכיסטי-אוטופיסטי שרווח בה מצד שני – זהו עשיית העקוב למישור.

טראגי הוא גיבורו של ”והיה העקוב למישור”, משום שאינו מבין את טעם ירידתו. הוא מתנהג, כביכול, לפי כל חוקי דורו, הוא עושה הכל כדי לחזור

למעמדו, הוא תמים עם אלוהיו, עם דרכו, עם אשתו. על כן נראית לו עבירתו הקטנה והמקרית לכאורה במכירת שמו והעבירה הנגררת אחריה, הקטנה ומקרית כמוה - הבילוי בבית-היין - כגורם לעונשו. אבל מכירת שמו של מנשה חיים היא מכירת צלם-האדם שבו בעבור כסף, כמוהו כמעמדו כולו נדון הוא לראות את גויעתו בחייו, ואין מושיע לו. הטראגיות היא אפוא בכך, שהגיבור אינו מבין את סיבת גורלו. הוא רוצה להימלט מן הגזירה, שנגזרה עליו, ונמצא מסתבך ברשתה שבעתים.

בירידתו המעמדית של מנשה חיים אין משום ייחוד יהודי. אין משתקפים בגורלו החוקים הסגוליים לגולה היהודית דווקא - זו ירידה מעמדית כללית, אנושית כללית ובכך השפעתו של הספר דווקא בסגנון אנאכרוני זה, בהעמדתו מעבר לזמן, ואפילו מעבר למקום.

אפילו מעבר למקום - משום שאברהם יערי גילה שכסיפור הזה ממש - בשינויים קלים - כבר הופיע בשנת 1885 ומחברו היה (לפי השערת א' יערי) אייזיק מאיר דיק. מקום המעשה בסיפור האמור הוא ניקולסבורג. אברהם יערי משער, שגם א"מ דיק וגם עגנון שאבו ממקור אחד, מסיפור עממי קדום, ומי יודע, היכן מקום התעראותו של המעשה שבאותו סיפור. נמצא, שהוצאתו מעבר לזמן מאפשרת להשכין את סיפור-המעשה בכל מקום ומהותו לא תחלוף. נצחיות זו וכל-מקומיות זו היקנה עגנון על-ידי סגנונו ואופן-סיפורו ל"זהיה העקוב למישור".